

Ольга Трохименко

ТРОХИМЕНКО Ольга Василівна – аспірантка кафедри філософії Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ). Сфера наукових інтересів – історія філософії в Україні, філософські погляди М.В. Гоголя, сміх як філософський феномен.

ФІЛОСОФСЬКИЙ СМИСЛ ФЕНОМЕНУ СМІХУ В ТВОРЧОСТІ М.В. ГОГОЛЯ

У статті аналізується феномен сміху в історико-філософській думці та з'ясовуються особливості розуміння природи сміху в творчості М.В. Гоголя.

Ключові слова: *сміх, природний сміх, посмішка, смішине, сміх-афект, об'єкт і суб'єкт сміху, іронія, сарказм.*

Про феномен сміху за тисячоліття людської історії написано вже стільки, що досить складно сказати щось нове. Однак, сміх зачіпає всі сторони людського життя, несе в собі велике соціальне навантаження. Він є своєрідним мірилом співвідношення вчинків індивіда з вимогами соціуму. І хоча варіанти відповіді на питання про природу сміху не здатні запропонувати рішення таємниці людського існування, але вони необхідні, в першу чергу, для того, щоб правильно поставити саме питання. Серйозність і розсудливість, що не відкореговані сміхом, показують істину лише частково. Відповідно, сміх відновлює цілісність і багатоаспектність картини світу.

В епоху глобалізації проблема сміху є неабияк актуальною і відкритою для подальших розвідок. Тому метою даної статті є дослідження сміху як соціального, культурного, філософського феномену загалом, так і вивчення природи сміху в творчості М.В. Гоголя, зокрема.

Вивчення феномену сміху відкриває нові можливості для цілісного та багатоаспектного розуміння сутності культури, суспільства, людини. Висвітлюючи різні сторони людського життя, моделі поведінки, типи особистості, сміх не тільки описує суспільство, але й дає йому оцінку, важливу для розуміння сутності соціокультурних процесів.

Дослідження феномену сміху сформовано на основі трьох ключових традицій. Велика частина концепцій спирається на ідеї, що виникли ще з часів Античності. Визначальний вплив на теорію сміху мали погляди Платона, Аристотеля, Цицерона, Квінтіліана, які виді-

лили аксіологічні, естетичні, етичні параметри сміху. Для Аристотеля «смішне є частиною потворного» [1, с. 53], і потворне, таким чином, є настільки ж необхідним, як і прекрасне.

Деякі висловлювання про сутність і роль сміху, затребувані пізнішими теоріями, можна зустріти також у Демокріта, Аристофана, які трактували сміх у якості необхідного корелята, що доповнює серйозний погляд на світ. У дусі давніх традицій сміхової вольності сміх в їх інтерпретації виставляє на загальний огляд недосконалість світу і суспільного устрою, закликаючи до зміни останніх.

Другою традицією, що зробила вплив на розуміння сміху, стала німецька класична філософія, представлена працями І. Канта, Г. Гегеля і локалізувала феномен сміху в сфері взаємодії суб'єкта та об'єкта смішного. Згідно з положеннями, запропонованими класичними концепціями, сутність сміху криється в протиріччі явища і сутності, при загостренні якого відбувається самовикриття явища: онтологічні та гносеологічні параметри сміху тут взаємодоповнюються.

І. Кант термін «комічне» не використовує, однак, називає смішне «грою думки». Щодо цього справедливо відмічає М. Рюміна: «Контраст, суперечність, а також мотиви «гри» і прихованого за видимістю об'єкта смішного в кантівському тлумаченні комічного містяться імпліцитно і, відповідно, послуговували вихідним пунктом для розробки теорії комічного в естетиці німецьких романтиків, а потім Гегеля» [9, с. 22]. І. Кант в «Критиці здатності судження» відмічав, що приводом до сміху, як і до музики є «два типа гри естетичними ідеями, за допомогою яких нічого не мислиться» [5, с. 351], однак, змінюючи один одного, вони доставляють «живе задоволення» [5, с. 351]. Тому, «сміх – це афект, що виникає із раптового перетворення очікування в ніщо» [5, с. 352].

Як писав свого часу Гегель, «сміх викликається протиріччям, що безпосередньо виявляється внаслідок того, що щось відразу перетворюється на свою протилежність, отже, в безпосередньо саме себе знищуюче, при цьому передбачається, що ми в той же час не перебуваємо у владі цього нікчемного стану, не розглядаємо його як своє» [2, с. 123]. У сміхові втілюється суб'єктивність, що досягає насолоди самої себе – чиста самість.

Третя традиція була реалізована в роботах представників ірраціоналістичного напрямку: А. Шопенгауера, Ф. Ніцше, А. Бергсона, З. Фрейда. Двоє останніх присвятили дослідженню сміху спеціальні праці, що мали значний вплив на дослідження в ХХ ст. Ірраціоналістична традиція показала складність і неоднозначність феномену сміху, умовність і обмеженість логічних підходів до нього. У концепціях цієї

традиції обґрунтовано необхідність врахування вольових характеристик особистості, механізмів інтуїції і творчості, індивідуальних і колективних несвідомих психічних процесів.

Крім того, на теорію сміху зробили помітний вплив концепції Т. Гоббса, Р. Декарта, Б. Спінози, К. Маркса і Ф. Енгельса, Г. Спенсера та ін., які представили оригінальні спроби дослідження особливостей феномена сміху в різних областях людської культури.

Як зазначає Рене Декарт, «сміх є природнім (пов'язаний з радістю), що йде від свідомості, відповідно, зло, яким ми обурені, не може нам зашкодити, сміх може бути і від здивування при несподіваності цього зла, відповідно, тут одночасно проявляється радість, ненависть та здивування» [3, с. 534]. Сміх може бути не тільки відповіддю на негативність, але й просто вираженням радості, чистого задоволення.

Саме так трактував сміх Р. Декарт в своєму трактаті «Пристрасті душі». В цьому ж контексті говорить про нього і Б. Спіноза. Т. Гоббс у своєму творі «Левіафан» віддає перевагу тому, хто сміється, так як сміх – це вираз раптового тріумфу від почуття переваги над будь-чим, або будь-ким. [8, с. 253].

На доказі, який утверджує підстави сміху засновані роботи іншої традиції, представленої М. М. Бахтіним, В.Я. Проппом. Кінець ХХ і початок ХХІ ст. пропонує ще більшу теоретичну диференціацію: з'являються концепції, що концентруються на соціології сміху (А.В. Дмитрієв), психології (Л.С. Виготський), естетики (Ю.Б. Борев, А.З. Вуліс, М.Т. Рюміна, Л.Н. Столовіч), філософії (Л.В. Карасьов), історії культури (С.С. Аверинцев, Д.С. Лихачев), антропології (А.Г. Козинцев).

Як влучно зазначає Л. Карасьов, «сутність сміху – в розсуді, виявленні тим, хто сміється, того, над чим він сміється, деякої частки негативності, відомої «міри зла» [6, с. 343].

Сміх є справа легка і поводитися з ним треба легко і невинно, тобто потрібно бути готовим до того, що всього себе в справжньому світлі він не покаже. Сміх – єдине із наших душевних рухів, які багато в чому протирічять причині, що його породила.

Стихія сміху не може управлятися розумом та раз і назавжди даними нормами. Те, що для однієї людини здається смішним, для іншої – воно зовсім не смішне. Сміх є різним у різних людей та в різних соціально-культурних середовищах. У різні епохи смішними бувають зовсім різні речі. Сміх – явище культури, а Гоголь – творець особливої сміхової культури в вітчизняній літературі.

Сюжети творів М. Гоголя мають дві властивості: вони носять у собі суспільну ідею і разом з тим мають комічну побудову. Якщо сміх

в комедії «Ревізор» можна визначити сміхом засмученої душі, сміх в «Одруженні» сміхом більш добродушним, ніж холодним, то сміх в «Гравцях» не буде помилкою назвати саркастичним.

Гоголь, як представник самобутнього і своєрідного сміху, може вважатися одним із піднесених письменників, адже саме він показав, звідки необхідно починати людині стремління до ідеалу; він змусив її сміятися і каятися.

Микола Васильович є неперевершеним майстром сміху. Однак, існує нерозгадана та не піддана розгадці таємниця М. Гоголя й таємниця цього сміху. Він сміється над страшним, вульгарним, смішним, дурним, але сміх його досить сумний. «Ось він, уособлений «новочасний», «модерний» сміх, який переміг страх! Сміх нахабний, вульгарний і цинічний...» – пише Володимир Звизняцьківський. [4, с. 85]. Ця печаль, сум сміху є результатом невідповідності між ідеалом та повсякденністю, між мрією та реальністю.

«Сміх, за Гоголем набуває ролі єдиного, що розмежує існуюче і належне, ролі єдиної сумлінної істоти. Сміх є свідком того, що наявні зв'язки і відношення людей перекручені, поставлені до гори ногами» [7, с.371]. Микола Васильович сміється над нечистою силою («чортом»), але людина в дзеркалі його книг жахає вульгарністю, обмеженістю, духовною убогістю. Гоголь намагався «перемогти чорта сміхом точно так, як на ярмарці у вертепі Козак перемагає Чорта» [4, с. 191]. У нього немає сміху заради сміху, він ніколи не має цілі розважити публіку, що нудьгує. Микола Васильович мріє про відгук, про те, щоб кожен прочитавши і посміявшись, досить суворо заглянув собі в душу: а чи не Чичиков раптом я?

Сміх у М.В. Гоголя благодушний, нешкідливий. Але крім цих видів сміху у творах Н.В. Гоголя, ми також можемо побачити і багато забавного, багато сміху над пригодами. Кумедною можна назвати, наприклад, сценку з Селіфаном, коли він вивертає екіпаж і пана в бруд, є також частка забавного і в першій зустрічі Городничого з Хлестаковим і в стрибанні Підкольосіна у віконце. Таким чином, виходить, що забавне є найбільш легким видом смішного. Також ми можемо побачити у М.В. Гоголя і добрий, і веселий, і ласкавий сміх, коли він говорить, наприклад, про народ, а говорить він про нього, звичайно ж, з почуттям радісної гордості.

Благодушним сміхом сміється у М.В. Гоголя «Афанасій Іванович». Але немає ніякої основи називати цей сміх гумором, а тим більше гумором Гоголівським. Це – сміх «Афанасія Івановича», цілком

благодушний сміх і в критиці для подібного сміху вже встановлений особливий термін: «необразливого сміху».

Хоча сміх і належить природній душі, і, відповідно, є дещо антропологічне, проходить, тим не менш, починаючи від звичайного розколистого гучного сміху якоїсь порожньої і грубої людини до ніжної посмішки благородної душі – посмішки крізь сльози. Тому відмінність манери сміху дуже характерно виражають ступінь освіченості індивідуумів. І це ми можемо, цілком чітко, побачити в героях творів М.В. Гоголя. Адже, Г. Гегель справедливо відмітив, що частий сміх є доказом вульгарності і нісенітності розуму, глухого до усіх великих [2, с. 123].

М.В. Гоголь, безсумнівно, сильно любив іронію. Адже, сюжети його творів вже є іронічні. Хіба не іронією є та помилка, яку допустили чиновники, прийнявши Хлестакова за ревізора? Це гірка іронія у відносинах чиновницького світу, помічена Гоголем і існуюча в реальному житті. М.В. Гоголь сміється над тим, що гідно осміяння загального, так як саме сміх, на думку письменника, є найсильнішим засобом впливу на суспільство.

М. В. Гоголь сміється, насамперед над самим життям тих часів в її комічних, негативних і потворних проявах. Він сміється над усім повітовим містом у цілому, і над його окремими жителями, і звичайно ж, над соціальними пороками суспільства.

Іронія властива як самому Н.В. Гоголю, так і його дійовим особам. Вона багата найрізноманітнішими відтінками і досягає в його творах дивовижної тонкості. Прикладом такої тонкої іронії може бути розмова Чичикова з генералом Бетрищевим, якого Чичиков обманом вигаданою обіцянкою дядька і якого він змушує реготати над дурним вигаданим дядьком, і генерал регоче, не чуючи навіть, що сміється над самим собою.

М.В. Гоголь істотно відрізняється від західних представників сміху, як по вибору жертв для висміювання, так і за способом їх висміювання. Наприклад, сміх Вольтера можна назвати диявольським, і не тільки тому, що він висміював священні предмети, а й тому що він, сміявся над людським серцем. Ось, що говорить сам Гоголь про свій сміху: «Кажу Вам: вірте цим словам ... Він добрий, він чесний цей сміх» [10]. Добрий його сміх не тому, що він прощає недоліки людини, а тому, що він егоїстичний, він сміх над тими недоліками, які кожен, придивившись уважно на себе, може знайти у своїй власній душі. «Він (сміх), – говорить Гоголь, даний для того, щоб посміятися над самим собою. І в кому вже немає духу посміятися над власними недоліками, краще тому вік не сміятися. Дасть він за нього відповідь» [10]. Сміх М.В. Гоголя страчує не особистість і не окреме суспільство, а загаль-

нолюдські властивості, які притаманні кожній людині. «Не обурили духом, – говорить Гоголь, якби який-небудь розсердився городничий, або, справедливіше, сам нечистий дух шепнув його вустами: Що сміється? Над собою смієтеся! Гордо йому скажемо: «Так, над собою сміємося» [10]. З цієї точки зору сміх Гоголя добрий, але каже Гоголь, це «не той сміх, який породжується тимчасовою дратівливістю, жовчним болючим розташуванням характеру; не той також легкий сміх, який виходить зі світлої природи людини, виходить з неї, тому що на дні його укладено вічно-б'юще джерело його, але який поглиблює предмет, змушує виступити яскраво те, що промайнуло б, без проникливої сили якого дріб'язок і порожнеча не злякали б так людини. Ганебне і нікчемне, повз яке він байдуже проходить всякий день, не зросла б перед ним в такій страшній, майже карикатурній силі і він не скрикнув би, здригаючись: невже є такі люди?» [10].

М.В. Гоголь досить-таки прямо визнає, що його завдання викликати сміхом презирство і жах перед пороком. Цей сміх чесний, тому що є чутливим до різниці між чеснотою і пороком. М.В. Гоголь уважає, що всі соціальні пороки необхідно страчувати. Наскільки ж високим є сміх Гоголя, це видно вже з того, що в його творах важко знайти приклад, в якому було б видно несправедливість насмішки.

Вважаючи, що в сміхові торжествує чеснота над пороком, Гоголь, звичайно ж, вивів у всіх своїх творах тільки негативні типи, тільки порочних людей, внаслідок чого його твори відрізняються вражаючою єдністю дії, цілісністю і простотою. Ось чому на закид у відсутність в його творах позитивних героїв, Гоголь говорить: «Дивно, мені шкода, що ніхто не помітив чесної обличчя, що було в моїй п'єсі. Так, було одне чесне, благородне обличчя, що діяло в ній в увесь час продовження її. Це чесне, благородне обличчя був – сміх» [10]. Таким чином, сміх, що очищує душу глядача, є, на думку Гоголя, чесним обличчям комедії.

М.В. Гоголь був справжнім художником, у самому піднесеному сенсі цього слова. І ми можемо справедливо відзначити, що Гоголь як і Арістотель широко розумів очисну силу драматичного твору, тобто він повинен викликати у глядача катарсис. Він також розумів, що і комедія, на однакових правах з трагедією, повинна очистити душу глядача від горя, примирити його з життям, викликати в ньому піднесений підйом духу і почуття розчулення і благоговіння перед ідеалом.

Гоголь не придумував ніяких вивертів у побудові драми, не складав смішного, а намагався підслухати і підглянути це смішне в самому житті суспільства. Саме тому, його твори удостоїлися найменування реальної і об'єктивної творчості.

Сміх Гоголя – це, перш за все, протест проти брехні, вульгарності, протест, далекий від того, щоб потурати пороку, але й повний серцевої участі до жертв цієї вади, від чого ще різкіше впадає в очі жахливе становище, коли немає лиходіїв, негідників, а життя настільки сповнене і злодійством, і підлістю, і брехнею.

Сміх Гоголя – це ціла стихія. Гоголь сміявся не над нещастям і хабарами, а над дурістю і забитістю людини, з одного боку, а з іншого – над лукавою її совістю. Сміх Гоголя полягає не в «страті» особистості і окремого суспільства, а – загальнолюдських властивостей, властивих кожній окремій людині.

Сміх має внутрішню та зовнішню природу. Зовнішній сміх спричиняється, перш за все, спілкуванням з іншими людьми і зовнішніми обставинами, а внутрішній сміх – станом задоволення від свого власного досягнення (від реалізації свого «Я»). Тобто, сміх є ще й своєрідною формою розуміння, мислення.

Сміх є знарядям звільнення. Відсутність же почуття гумору – показник ущербності та неповноцінності. Тому не можна позбавляти світ сміху, адже, ми можемо стверджувати, що смішне володіє одним, можливо і скромним, однак беззаперечним плюсом: воно завжди є правдивим. Смішне тому і смішне, тому що правдиве.

Отже, сміх – феномен суто людський. Зміст цього феномена, причини, що його викликають, змінюються від епохи до епохи, своєрідність сміху відрізняє кожну культуру.

Сміх є універсальним явищем, що супроводжує еволюцію світової цивілізації, висловлює своєрідність її різних самобутніх локусів, сприяє виробленню норм, цінностей соціальної комунікації, сприяє формуванню людської особистості.

Сміх нерозривно пов'язаний з часом, він певним чином заворожує. Не хочеться зупинитися, адже, в ньому завжди є, що вивчати. І до тих пір, допоки буде існувати людина, буде існувати і сміх. Таким чином, сміх, допомагаючи переосмислити минуле, дозволяє зрозуміти сьогодення і знайти можливі шляхи виходу з моральної кризи сучасності. Тому, феномен сміху був, є і буде відкритим для подальших наукових розвідок.

Література

1. *Аристотель*. Об искусстве поэзии [Пер. В. Г. Апелльрота и комм. Ф. А. Петровского] / Аристотель // Памятники мировой эстетической и критической мысли. – М.: Гослитиздат, 1957. – 183 с.

2. *Гегель Г.* Философия духа / Г. Гегель // Энциклопедия философских наук [Отв. Ред. Е.П. Ситковский. Ред. Коллегия: Б.М. Кедров и др.]. – М.:

Мысль, 1977. – Т.3. – 471 с. (АН СССР. Ин-т философии. Филос. наследие).

3. Декарт Р. Сочинения в 2 т.: пер. с лат. и франц. / Р. Декарт. – М.: Мысль, 1989. – Т.1. – С. 534.

4. Звняцковский В. Побеждающий страх смехом: опыт реставрации собственного мифа Николая Гоголя / В. Звняцковский. – К.: Лыбидь, 2010. – 240 с.

5. Кант И. Критика способности суждения / И. Кант // Собр. соч.: в 6 т. – М.: Мысль, 1966. – Т.5. – С. 302 – 462.

6. Карасев Л.В. Парадокс о смехе / Л. Карасев // Квинтэссенция: Филос. Альманах. – М.: Политиздат, 1990. – С. 367.

7. Манн Ю. В. Поэтика Гоголя / Ю.В. Манн. – М.: Художественная литература, 1978. – 395 с.

8. Родный О.В. Смех в философской рефлексии / О.В. Родный // Гілея: Науковий вісник. – Выпуск 54. – №11. – 2011. – С. 252 – 254.

9. Рюмина М.Т. Эстетика смеха. Смех как виртуальная реальность / М.Т. Рюмина. – М.: Эдиториал УРСС, 2003. – 314 с.

10. Гоголь Н. Театральный разъезд после представления новой комедии [Электронный ресурс]. – Издательский дом, 1949. – Режим доступа: http://royallib.ru/book/gogol_nikolay/teatralniy_razezd_posle_predstavleniya_novoy_komedii.html.

Трохименко О.В.

ФИЛОСОФСКИЙ СМЫСЛ ФЕНОМЕНА СМЕХА В ТВОРЧЕСТВЕ Н.В. ГОГОЛЯ

В статье анализируется феномен смеха в историко-философской мысли и выясняются особенности понимания природы смеха в творчестве Н.В. Гоголя.

Ключевые слова: смех, естественный смех, улыбка, смешное, смех-аффект, объект и субъект смеха, ирония, сарказм.

Trokhymenko O.V.

PHILOSOPHICAL SENSE OF THE PHENOMENON OF LAUGHTER IN THE WORKS GOGOL

The paper analyzes the phenomenon of laughter in the historical and philosophical thoughts and clarified particular understanding of the nature of laughter in the works Gogol.

Key words: laughter, natural laughter, smile, funny, laughter-affect, the object and the subject of laughter, irony, sarcasm.

Надійшла до редакції 29.05.2013 р.